

ЧАСТИНА І. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТУ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ЕКОНОМІЇ

УДК 330.101

Ю.К. Зайцев, д-р екон. наук,
професор кафедри політичної економії
обліково-економічних факультетів
КНЕУ імені Вадима Гетьмана

СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ ЯК НАУКА: ПОТРЕБА, АРХІТЕКТОНІКА ПРЕДМЕТУ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ

АНОТАЦІЯ. У статті аналізуються причини, чинники та зміст трансформації предмету і методології досліджень політико-економічної науки в умовах динамізації процесів усупільнення виробництва, соціалізації економіки, становлення постіндустріального типу суспільства, появи ознак завершення життєвого циклу «розвитку ринкової економічної цивілізації»;

КЛЮЧОВІ СЛОВА: неолібералізм, мейнстрім, сучасна політична економія, парадигма, предмет, методологія, методологічні підходи, нова політична економія, субстанціональна політична економія, цивілізаційний менталітет, формаційно-цивілізаційний резонанс.

АННОТАЦИЯ. В статье анализируются причины, факторы и содержание трансформации предмета и методологии исследований политико-экономической науки в условиях динамизации процессов обобществления производства, социализации экономики, становления постиндустриального типа общества, появления признаков завершения жизненного цикла «развития рыночной экономической цивилизации»;

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: неоллиберализм, мейнстрим, современная политическая экономия, парадигма, предмет, методология, методологические подходы, новая политическая экономия, субстанциональная политическая экономия, цивилизационный менталитет, формационно-цивилизационный резонанс.

ANNOTATION. The causes, factors and the content of subject and methodology transformation of researches in the field of political and economic science in a more dynamic process of economy socialization, the formation of postindustrial type of society, emerging the signs of life cycle completion «of a market economy civilization development» have been analyzed in the article.

KEYWORDS: neoliberalism, mainstream, modern political economy, paradigm, subject, methodology, methodological approaches, the new political economy, substantial political economy, civilized mentality, Formation-civilizational impact.

Останні десятиріччя у науковому середовищі, насамперед, економістів-теоретиків, і, зокрема, українських, не вщухає дискусія, центральними проблемами якої є, *по-перше*, пошук відповіді на питання — чи потрібна, в умовах «переможної ходи» мейнстріму на фундаменті неолібералізму, політична економія як наука — зі своєю власною назвою, своїм предметом, методологією дослідження; *по-друге*, — чи не слід остаточно відмовитися від класичної політичної економії, марксизму, які досліджували загальні закони становлення, функціонування і занепаду економічних систем, закони, що визначають зміст, характер, спрямованість соціальних зв'язків (і суперечностей у цих зв'язках) основних суб'єктів економічних відносин; *по-третє*, — чи слід взагалі досліджувати сутність, умови, чинники формування та зміни цих відносин, характер і ступінь їх впливу на економічний розвиток в умовах ускладнення сучасного суспільства та економіки?

Окреслені питання, на наш погляд, не є схоластичними, вони відбивають складність процесів, що відбуваються як у реальному економічному та соціальному житті планети, окремих її регіонів і держав, так і в парадигмальних засадах і орієнтирах сучасної теоретичної думки, окремі представники якої прагнуть не лише визначити основні структурні елементи сучасної моделі економічного розвитку, але й утримати монополію на «єдино вірне» концептуальне бачення принципів і механізмів такого розвитку. Водночас, як відомо, монополія, у будь-якій сфері людської діяльності, по-перше, явище тимчасове, а, по-друге, її конструктивізм та ефективність обернено пропорційні у часі — чим довше зберігається монополія на визначення сутності, принципів, мотивів функціонування тієї чи іншої соціальної системи, тим динамічнішим стає процес падіння граничної корисності тієї чи іншої теорії, концепції, моделі.

Сучасний етап розвитку життєвого циклу суспільства, економічну основу якого складає ринкова модель господарювання, характеризується надзвичайною різноманітністю тенденцій і процесів, яскраво вираженою амбівалентністю ступеню реалізації інтересів людини, її очікувань, що, безперечно, значно актуалізує потребу визначення природи суперечностей у субстанціональних основах розвитку, які, з одного боку, забезпечують динамізацію економічного життя на планеті, ефективного функціонування його інституціональних форм, з іншого, — викликають поглиблення процесів соціальної депривації, порушення, або й руйнування системи рівноваги між соціумом і природою, поза якою цей соціум існувати не може.

Існує багато загальновідомих, навіть традиційних уже пояснень природи таких суперечностей. Зокрема, можна згадати положення щодо особливостей функціонування систем як цілісних структурованих утворень, згідно якого «реальна складна система, що розвивається, завжди знаходиться між двома крайніми станами — абсолютної цілісності та абсолютним розпадом, хаосом» внаслідок чого «суспільство стоїть перед вибором *ступеню* регулювання цілісності». Водночас, система, як спосіб взаємодії об'єктів, за якого зміна параметрів одного об'єкта призводить до зміни параметрів й інших об'єктів адекватно принципу організації цієї взаємодії, вимагає не лише дослідження критеріїв та інституціональних форм, що визначають ступінь та форми «регулювання цілісності», але, насамперед, визначення сутності» принципу організації» взаємодії інститутів, що забезпечують регулювання такої цілісності. Зокрема, видатний філософ В.В. Ільїн у своїй відомій праці «Філософія історії» підкреслював: «У гонитві за жаданням людства — свободою та справедливістю — необхідно розуміти глибину їх діалектики: немає свободи без справедливості, без справедливості немає свободи» [1].

Отже, можливість формувати ефективні механізми «регулювання цілісності» нерозривно пов'язана із забезпеченням глибокого системного розуміння засадничих принципів «соціальної зумовленості» «примусу» людини, суб'єктів економічної діяльності, до певної «соціальної ролі», певних правил поведінки [2]. Сформулювати ж такі принципи можливо, на наш погляд, лише за умови проникнення в глибинні доцентрові основи функціонування системи, у даному разі системи економічної, отже соціальної. А це вже функція, насамперед, політичної економії, як науки світоглядної, такої, що не лише забезпечує пізнання загальних законів руху економічних систем, природи внутрішніх суперечностей сталого економічного розвитку*, чинників та інститутів гармонізації відносин людини, суспільства та природи, але й складає методологічну основу формування цілей економічної політики, конкретних моделей мотивації щодо ефективного використання факторів виробництва, усіх видів ресурсів цивілізаційного характеру для задоволення потреб людини та суспільства.

* Визначення сутності поняття *сталого економічного розвитку* було сформульоване у доповіді комісії ООН: «Наше спільне майбутнє», представленої у 1987 р. на 42 сесію цієї організації: *сталий економічний розвиток* у цьому документі розглядався як *такий, що задовольняє потреби сучасного покоління і не ставить під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольняти свої потреби.*

Чи може сьогодні забезпечити таку функцію політична економія в межах предмету та методології XIX і XX століть? Відповідь — ні! Адже за цей час відбулася якісна трансформація практично усіх елементів економічної системи, основу якої складала саморегульована ринкова економіка та індивідуальна приватна власність, надзвичайно зросла взаємозалежність можливостей розвитку окремих об'єктів і суб'єктів економіки одне від одного.

Такий стан зумовлений, *по-перше*, процесами динамізації у XX—на початку XXI ст. розвитку технологічного способу виробництва, який не лише значно підвищує ефективність використання та цінність одиниці кожного наявного виду ресурсу,^{*} але й забезпечує потенційні можливості їх зростання (особливо це помітно в умовах становлення інформаційної економіки), веде до появи та зростання інтелектуального капіталу, формуючи тип людини не просто економічної, а й технологічної, інформативної, соціальної, політичної, перетворюючи усе більшу масу праці з простої в складну та надскладну, не обов'язково матеріальну за формою; *по-друге*, стрімким поглибленням процесів усупільнення та соціалізації виробництва, отже посиленням ролі інституційних чинників у забезпеченні правил і норм економічної поведінки суб'єктів економічної діяльності, суспільства, що веде до появи *інституційної людини та конституційної економіки*, забезпечує стійкість та гнучкість господарської системи; *по-третє*, появою сучасного типу «цивілізаційного менталітету»^{**}, що на думку деяких дослідників викликає «формаційно-цивілізаційний резонанс», тобто «відповідність цивілізаційного менталітету тим вимогам, які об'єктивно пред'являються до менталітету людини рівнем технологічного розвитку суспільства і виконання яких забезпечує підтримку цього рівня та подальший технологічний розвиток цивілізації» [3].

* Зокрема, ціноутворення на продукти інтелектуальної праці, як і на саму інтелектуальну працю, може принципово відрізнитися від ціноутворення в інституціональному полі традиційної ринкової економіки. Як влучно висловився з цього приводу відомий поет Расул Гамзатов: «На рынках закон существует издревле: Чем больше товара, тем стоит дешевле. Товар и талант меж собой не похожи. Второго чем больше, тем стоит дороже».

«Менталітет — система стереотипів мислення, діяльності та поведінки, що впливає з певної системи цінностей і пріоритетів, яка у свою чергу, визначається відносно об'єктивними умовами; *Цивілізаційний менталітет* (менталітет етносу) — система стереотипів мислення, діяльності та поведінки, яка впливає з відносно постійних природно-географічних і геополітичних умов формування та існування даної цивілізації (даного етносу) у цих умовах — Див.: *Шулдыгин Б.П.* Исторический путь России в аспекте цивилизационного и формационного подходов // Социально-гуманитарные знания. — 2001. — № 2. — С. 6.

Усі ці зміни, з одного боку, посилюють потребу у політико-економічних дослідженнях процесів, що відбуваються в економіці та суспільстві, з іншого — вимагають глибоких змін в архітектоніці предмету самої політичної економії, а відтак і в науковому апараті та методології таких досліджень. Позитивні зрушення у цьому напрямку можна побачити не лише у стрімкому розвитку сучасних теоретичних досліджень міждисциплінарного характеру, але й у формуванні якісно нових підходів до визначення інституційного поля предмету політико-економічного аналізу, використанні сучасною політичною економією арсеналу методів дослідження, створеного системою гуманітарних, соціальних наук*.

Кардинальна трансформація та ускладнення структури суспільного виробництва, поява нових, у тому числі нематеріальних, форм функціонування капіталу, як умови економічного зростання та розвитку (йдеться, зокрема про фіктивний, інтелектуаль-

* *Архітектоніка* — (грецьк. — будівельне мистецтво) — вираз закономірностей будови, притаманних конструктивній системі споруди; принципів взаємозв'язок окремих частин твору (у нашому випадку структурних елементів предмету сучасної політичної економії).

Характер, напрями таких зрушень розкрито у багатьох наших публікаціях, див., наприклад: Зайцев Ю. К. Системна парадигма та аналіз соціального ринкового господарства. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — 288 с.; Зайцев Ю.К. Соціалізація економіки України та системна трансформація суспільства. — К.: КНЕУ, — 2002. — 188 с.; Трансформаційна економіка: Навчальний посібник. — К.: КНЕУ, 2006. — 612 с. /За ред. чл.кор. НАНУ, д.е.н., проф. В.С. Савчука, д.е.н., проф. Зайцева Ю.К./; Зайцев Ю.К., Савук В.С. Сучасна політична економія (проблеми та інституціональне поле предмету і методології досліджень): Навчальний посібник. — К.; КНЕУ, 2011. — 372 с.; Зайцев Ю.К. Формування «людиноцентричної» парадигми суспільного виробництва у процесі еволюції економічних відносин // Науковий вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ. Чернівці: Книга — XXI, 2007; Зайцев Ю.К., Савчук В.С. Сучасна парадигма методології досліджень постіндустріального суспільства // Вчені записки (Збірник наукових праць). Випуск 11. — К.: КНЕУ імені Вадима Гетьмана. — 2009; Зайцев Ю.К. Філософія пізнання закономірностей трансформації економічних систем // Економіка України: глобальні виклики і національні перспективи. Колективна монографія /Від. ред.: В.Ф. Беседін, А.С. Музиченко. — К.: НДЕІ, — 2009; Зайцев Ю.К. Методологічний потенціал політичної економії // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. — Спец. вип. Методологічні проблеми економічної науки. — К.: КНЕУ, 2009; Зайцев Ю.К. Лібералізація економічного та соціального життя як умова та чинник розвитку економічної теорії // Вчені записки (Збірник наукових праць). Випуск 12, — К.: КНЕУ, 2010; Зайцев Ю.К. Нова, або конституційна політична економія Джеймса Б'юкенена // Формування ринкової економіки. Науковий збірник. Випуск 23. — К.: КНЕУ, 2010; Зайцев Ю.К. Сучасна політична економія, інституціональна методологія і проблеми дослідження сутності та функцій інституту економічної свободи // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 38-1. — Донецьк, ДонНТУ, 2010; Ю.Зайцев., Д. Верба. Проблеми дослідження системи мотивації найманої праці в умовах становлення постіндустріального суспільства //Україна: аспекти праці (Науково-економічний та суспільно-політичний журнал). Київ. — № 8, 2010; Зайцев Ю.К. Субстантивистська школа, або політична економія Карла Поланьї, та її місце у пізнанні природи сучасних чинників економічного розвитку // Україна: аспекти праці (Науково-економічний та суспільно-політичний журнал). К. — № 4, 2011;

ний, соціальний, структурний, політичний, інституціональний капітал), масове застосування інтелектуальної праці, отже й поява якісно нових інститутів, які забезпечують її соціалізацію, згадуваний вище «цивілізаційний резонанс», породжують нову мотиваційну парадигму економічної діяльності найманого працівника, підприємця, корпорації, держави, суспільства. Зокрема, поперше, інституціональні форми використання класичних факторів, чинників і мотивів економічного зростання набувають у наш час значної різнобарвності та структурованості; по-друге, класичних факторів і чинників вже недостатньо для утримання сталого інтересу безпосереднього виробника, підприємця у сфері інноваційних технологій, отже, з'являється потреба у всебічному використанні політичних, цивілізаційних, інституціональних (формальних і неформальних) чинників економічного розвитку.*

Значно змінюється коло суб'єктів економічної діяльності, отже й система економічних відносин між ними. Якщо за Марксом ці відносини склалися, в основному, між індивідуальними власниками фізичного та фінансового капіталу та найманими носіями здатності до праці (як правило, праці фізичної), а держава уявляла собою «комітет у справах буржуазії», то в умовах формування постіндустріального типу економіки та суспільства структура суб'єктів економічного життя, а, отже, й економічних відносин, значно ускладню-

* У середині ХХ ст.. відомий французький філософ, соціолог **Р. Арон** у своїх працях підкреслював наявність нерозривного діалектичного зв'язку між економічними та політичними відносинами, поза пізнанням яких неможливо забезпечити економічне зростання та розвиток. Зокрема, він вважав, що «будь-яка уява про однобічний вплив (мається на увазі економіки на політику, або навпаки, політики на економіку — Ю.З.) ... позбавлена сенсу. Різні сторони суспільного життя виходять на перший план у залежності від ступеню інтересу, який до них проявляє дослідник» [Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М: Текст, 1993. С. 26]. Слід зауважити, що такої ж думки притримувався і вчений-теоретик із світовим ім'ям — **Саймон Кузнец**. Зокрема, визначаючи сутність економічного зростання він підкреслював, що таке зростання уявляє собою «довгострокове збільшення здатності господарства забезпечувати усе більш різноманітні потреби за допомогою усе більш ефективних технологій та відповідних їм інституційних та ідеологічних змін» [Тодаро М. П. Экономика развития: Учебник для студентов. — М: ЮНИТИ, 1997. С. 126].

Отже, можна, мабуть, погодитися з тими авторами, які вважають, що *індивіда у суспільстві в рівній мірі справедливо характеризувати і як «zoon politikon»*, і як *«homo oeconomicus»* [Хабиров М. И. Политические факторы экономического роста // Новые направления политической науки: Тендерная политология. Институциональная политология. Политическая экономия. Социальная политика / редкол. : С. Г. Айвазова (отв. ред.), С. В. Патрушев (отв. ред.) и др. — М. : Российская ассоциация политической науки (РАПН) ; Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. — С. 42].

Така уява щодо складної структури сутності людини, як члена суспільства робить необхідним у ході політико-економічного аналізу досліджувати економічну діяльність людини, суспільства, через призму цієї складності, тобто враховувати усю палітру чинників економічного зростання та розвитку, у тому разі, власне, й політичних, поза якою проникнення у сутність внутрішніх важелів такого розвитку навряд чи можливе.

ється, адже з'являються такі суб'єкти, як держава, корпорації (із системою корпоративного громадянства), ТНК, ФПГ, наднаціональні інститути управління економікою в регіональному та світовому полі, фірми, окремі політичні сили та угруповання, численне чиновництво об'єднане корпоративними та індивідуальними економічними інтересами, велика кількість індивідуальних власників інтелектуального капіталу, специфічні групи «трендоїдів» — носіїв і споживачів ідеології та продукції «гламурного капіталізму» тощо.

За цих умов, розв'язання проблеми ефективного використання обмежених ресурсів з метою максимально повного забезпечення зростаючих потреб не вкладається у класичні формули та трактування мейнстріму, оскільки останні не охоплюють складну систему суперечливих економічних і політичних інтересів різних соціальних, професійних, цивілізаційних груп суспільства, неспроможні врахувати усю палітру потреб та інтересів, які часто-густо не проявляються безпосередньо та прозоро у відносинах цих груп і прошарків. Отже, зростає потреба цілісного, політико-економічного підходу до визначення сутності закономірностей та основних принципів реалізації різнобарвних мотиваційних інтересів економічної діяльності усіх суб'єктів та акторів економічного, політичного, соціального життя*. Саме така потреба й визначає парадиг-

* На думку дослідників, «побачити ціле можна лише при одночасному розумінні структури, функції та процесу. Це три сторони одного й того ж явища, а разом із зовнішнім середовищем вони «визначають ціле, або, щонайменше, дають можливість його зрозуміти». «Структура виявляє компоненти та їх зв'язки; функція зумовлює отримані результати; процес у явній формі описує послідовність тих дій і технологій, які необхідні для виробництва результату; середовище визначає унікальні зовнішні умови, у яких розташована система». Як вважає автор цікавої праці «Системне мислення» Джамшид Гараедагі, «класична школа менеджменту з її орієнтацією на вхід (тобто висхідні умови, технології, витрати) займається питаннями структури. Неокласична школа робить акцент на цільовому управлінні, тобто основну увагу приділяє функціям. А теорія комплексного управління якістю (TQM), захоплена ідеєю тотального контролю, ставить понад усе процес. Кожний із цих напрямів вніс власний і досить вагомий внесок у гідну справу отримання інформації та знань. Однак, якби ми подивилися на будь-яке явище одразу з трьох ракурсів — структури, функції та процесу, — то, поза сумнівом, змогли б домогтися більш повного розуміння цілого (курсив наші — Ю.З.). Так що можна абсолютно обгрунтовано зробити висновок, що цілісний підхід повинен включати усі ці три складові» — Гараедагі, Дж. Системне мислення: Як управлять хаосом і складними процесами: Платформа для моделювання архітектури бізнесу / Дж. Гараедагі; пер. с англ. Е.И. Недбалская; науч. Ред. Е.В. Кузнецова. — Минск: Гревцов Паблишер, 2007. — С. 166, 167.

Наведена вище позиція щодо визначення сутності та ролі цілісного підходу у пізнанні закономірностей функціонування складних економічних і соціальних явищ дозволяє говорити про те, що саме політична економія найбільш повно може використати його у дослідженні сутності сучасних економічних систем, сучасного суспільства, оскільки предмет її досліджень націлений на виявлення найбільш глибоких, субстанціональних підвалин формування певної структури, функцій економічних і соціальних систем, які б забезпечували ефективність процесу їх функціонування у будь-якому зовнішньому середовищі.

мальну націленість, архітектоніку предмету сучасної політичної економії, особливості її методології, основну функцію.

Однак, і на це слід зважувати при аналізі процесу трансформації структури предмету політико-економічних досліджень у часі та просторі, виявляється, що вже на етапі свого становлення політична економія визначає та зберігає у подальшому певні елементи архітектоніки предмету, які притаманні як сучасному етапу її розвитку в усіх її проявах, напрямках і формах, так і тим напрямкам економічної теорії, які відішли від принципів політико-економічного аналізу економічного розвитку. Серед таких складових предмету сучасної політичної економії можна назвати: державу, її економічну політику (*меркантилізм*); виробничу діяльність та характер економічних відносин, що складається між суб'єктами цієї діяльності (*фізіократи*); працю, економічну свободу, умови економічної свободи індивіда, його економічні інтереси (*класична політична економія*); характер відносин між основними суб'єктами економічної діяльності та природу і характер соціальних суперечностей у цих відносинах, форми та способи їх розв'язання (*марксистська політична економія*); поведінку економічної людини у полі господарських відносин, суб'єктивні чинники, що визначають раціональність такої поведінки (*маржиналізм*); збуджувальні мотиви, що впливають на поведінку економічної людини у сфері господарської діяльності, аналіз принципів ринкового ціноутворення, взаємодію попиту та пропозиції, чинники її регулювання (*неокласицизм*); чинники економічного зростання та макрорегулювання економіки, зростання ролі та функцій держави щодо відновлення порушеної рівноваги (*кейнсіанство*); допустимі межі та форми втручання держави у процеси регулювання кількості грошей в обігу (*монетаризм*); умови та чинники забезпечення оптимального співвідношення стихійних сил ринку та державного регулювання з позицій підтримання ефективної дії ринкових стимулів (*неокласичний синтез*) тощо.

Водночас, в умовах стрімких змін, що відбуваються у технологічному способі виробництва, та, відповідно, у суспільстві, в умовах поступової дифузії та конвергенції цивілізаційних засад функціонування людини, як члена цього суспільства, економічне зростання та розвиток не можуть бути націлені на виробництво та споживання за принципом віртуальної економіки: «Вам все одно куди підуть Ваші долари. Головне їх приріст»*.

* Реальна реклама фірми «Vrosotrans» — Vrosotrans розміщена на станціях метрополітену м. Києва.

На наш погляд, головний принцип неокласики — ефективне використання обмежених ресурсів заради абстрактного споживача — стає яскравим прикладом не лише обмеженості розуміння сутності стратегічних цілей економічного розвитку, але й яскравим проявом дії закону спадної граничної корисності теорій неокласицизму, неокласичного синтезу, оскільки вони не можуть запропонувати концепції та моделі розвитку людиноцентричної економіки, суспільства, яке не буде більше суспільством, що розвивається за законами ринку та підкоряється вимогам лише цих законів*.

Безперечно, економіка має залишатися ринковою, хоча, водночас, постулати неокласиків, неолібералів про саморегульоване ринкове господарство та про домінування в ньому особистої потреби, інтересу, свободи дій незалежного індивіда, економічної людини, не більше ніж міф для неофітів. До того ж, у наш час розвиток економічної системи продукує стратегічні цілі не лише економічного характеру, із суто ринковими методами їх реалізації. Отже, визначення системи таких цілей економічного розвитку, методів та інституціональних форм їх реалізації в інтересах кожної конкретної людини, дослідження причин і чинників появи проблем і суперечностей, які виникають на цьому шляху та принципів формування механізму їх розв'язання, стає завданням і предметом сучасної політичної економії в усіх її проявах.

Мотивація свідомої, заснованої на усебічній інформованості та знаннях, участі кожної конкретної людини у формуванні цілей економічного розвитку, у виробництві, розподілі, споживанні, створенні умов відтворення та саморозвитку, на відміну від мотивації споживання в межах так званого *глем* (гламурного) капіталізму — ось головна відмінність сутності предмету сучасної політичної економії від предмету сучасного економікс. Людина дійсно повинна стати головним фактором, умовою та метою еко-

* На наш погляд, неокласична економічна теорія, звертаючись до функціонально-факторного аналізу механізмів використання обмежених ресурсів свідомо, чи несвідомо, відсторонюється від реально існуючої умови та проблеми їх функціонування, яка полягає в наступному: обмеженість ресурсів має крім природного, технологічного ще й інституціональний, соціальний, або мотиваційний характер. Якщо визнати необхідність урахування такого підходу до розуміння причин, чинників і форм прояву обмеженості ресурсів, можна констатувати, як право на відхід неокласики від класичної політичної економії у бік надання переваг у предметі дослідження закономірностей суспільного відтворення функціональним зв'язкам, техніко-економічним чинникам забезпечення системної економічної рівноваги, так і підстави для існування, як базової, структури предмету класичної політичної економії.

номічного розвитку*. Оскільки ж у сучасних умовах економіка, говорячи словами Д. Белла, втратила автономію, тобто знаходиться під безпосереднім впливом та у взаємозалежності з політичним, цивілізаційним середовищем, характер, методи, та результати такої залежності та впливу на економічний розвиток посідають чільне місце в архітектоніці та інституційному полі предмету сучасної політичної економії.

У ринковому суспільстві, а воно, на жаль, перетворилося у процесі розвитку ринкової економіки саме на таке, будь-який суб'єкт соціальних відносин — підприємець, найманий працівник, чиновник, політик, шукає економічну вигоду, реалізовує, насамперед, свій економічний інтерес, застосовуючи для цього не лише економічні інструменти, методи та форми. Дослідження закономірностей формування та функціонування цього процесу, пошук інституціональних форм та інструментів його упорядкування, а, згодом, і обмеження, також є завданням сучасної політичної економії. Зокрема, до ключових складових архітектоніки предмету дослідження в таких визнаних у наш час напрямках сучасної політичної економії, як субстантивістська політична економія Карла Поланьї, нова, або конституційна політична економія Джеймса Б'юкенена, міжнародна політична економія, політична економія середнього класу тощо, можна віднести:

— загальні закони економічного розвитку; сутність і форми взаємовпливів економічних, соціальних і політичних інститутів у процесі формування принципів і механізмів реалізації взаємозв'язків між суб'єктами господарювання; основи сутнісних процесів у суспільстві, його економічній системі в ході їх історичної трансформації;

— дослідження сутності причин конфлікту «між ринком та елементарними вимогами упорядоченого соціального життя»;

— можливі шляхи забезпечення свободи людини від поневолення ринком, здатності вільно створювати та формувати суспільство;

— дослідження зміни місця господарства в суспільстві як «дослідження способів інституційного оформлення економічного процесу в різний час і в різних місцях» (*Карл Поланьї*);

— Дж. Б'юкенен предмет конституційної політичної економії визначає як «конституційний економічний аналіз, спрямований

* Глибоку та конструктивну, на наш погляд, думку з цього приводу висловив Уільям Джеймс: «Найбільшою революцією у нашому поколінні, вважає він, — стало відкриття того, що людські істоти шляхом зміни внутрішнього стану свого розуму можуть змінювати зовнішні аспекти свого життя» — Френсіс Кумбс. Мотиватор. Пер. с англ.. М.: HIPPO PUBLISHING LTD. 2006. — с. 3.

на пояснення особливостей функціонування альтернативних наборів правових, інституціональних та конституційних правил, які накладають обмеження на здійснення вибору та діяльність економічних і політичних суб'єктів, правил, що визначають структуру, в рамках якої економічні та політичні суб'єкти зазвичай вирішують проблему вибору. Конституційна економічна теорія, на думку Дж. Б'юкенена, «вивчає вибір обмежень на відміну від вибору в рамках обмежень» на відміну від професійних економістів, сфера уваги яких до цього часу обмежувалась майже виключно останньою з вказаних проблем;

— В.В. Чекмарьов, відомий російський дослідник проблем сучасної політичної економії, вважав, що у предмет новітньої політичної економії, з *одного боку*, «входить економічна поведінка людини у взаємодії з системою соціально-економічних інститутів, унаслідок чого формується соціально-економічний статус індивіда, його рольові функції у цій системі, реалізується особистий творчий потенціал індивіда, конститууються та задовольняються його потреби», з *іншого* — в якості її предмета «визначаються економічні відносини, які виникають з приводу використання нефізичного (людського, соціального) капіталу та продуктів виробництва у формі послуг». Як бачимо, інституційне поле цього предмета у визначенні В.В. Чекмарьова є значно ширшим, ніж у формулюванні Дж. Б'юкенена, оскільки у даному випадку він (предмет) «генетично наслідує традиції класичної політекономії але має, водночас, і ряд принципових відмінностей».

Спільним, що пов'язує класичну та нову політекономію, на наш погляд, є, насамперед, концентрація уваги на економічних відносинах і виразі їх через економічні інтереси, намагання виявити глибинну сутність економічних процесів. Водночас, нова політична економія включає в поле предмету своїх досліджень по-перше, значно більше коло суб'єктів економічних відносин, по-друге, фактори та чинники економічного розвитку, які породжені в умовах переходу суспільства від індустріального до постіндустріального, інформаційного, а за певних умов, і до постеконічного. У зв'язку із сказаним, уявляється конструктивним і перспективним для обговорення формулювання предмету новітньої політичної економії відомим теоретиком Р. Нуреевим: «вивчення політичного механізму формування макроекономічних рішень».

Важливою складовою сучасної політичної економії стала міжнародна політична економія (нова її форма — глобальна політична економія), основними напрямками досліджень якої є «вивчення

економічного виміру світової політики», «глобальних економіко-політичних процесів, що знаходяться за рамками контролю з боку національних держав» (С.А. Афонцев), зокрема, таких, що відбуваються під впливом поглиблення міжнародного поділу праці, усупільнення виробництва і праці у міжнародному масштабі, пов'язаного із спільними для усіх країн проблемами зростання добробуту, безпеки, умов відтворення та розвитку людини, країни, світу в цілому. За цих умов об'єктом досліджень міжнародної політичної економії виступає сучасна глобалізована економіка планети в цілому, предметом — політичні, економічні, соціальні інститути та конкретні інституціональні форми, що визначають і регулюють сутність, характер, поле, спрямованість та результативність зв'язків і відносин між основними суб'єктами міжнародного економічного життя (В.С. Савчук, Ю.К. Зайцев).

Наведені вище складові структури предмету досліджень, як вони визначаються різними напрямками сучасної політичної економії, свідчать, *по-перше*, про реально існуючу потребу суспільства в цілісному політико-економічному аналізі складних соціально-економічних явищ і процесів і можливість з боку політичної економії задовольняти цю потребу; *по-друге*, про значне якісне розширення поля предмету цієї науки стосовно до предмету її в XIX — першій половині XX ст., отже, що цілком природно, про більш глибоку структурованість, полівалентність* науки, її здатність реагувати на виклики та потреби часу; *по-третє*, про надзвичайно важливий крок щодо відмежування від суто абстрактного категоріального аналізу та перехід до вивчення закономірностей формування та функціонування інститутів, інституціональних форм, які безпосередньо визначають економічну поведінку суб'єктів економічних відносин у будь-якій сфері їх діяльності.

Нова парадигма, нова філософія сучасної політичної економії виводить її за рамки суто ринкових законів і відносин, за межі

* *ПО.Ш.*...[грецьк. Poly багато, багато що] — перша складова частина складних слів, яка вказує на безліч, різноманітний склад чогось. *Валентність* [лат. valentia сила] — 1) здатність атома до утворення хімічних зв'язків. У нашому випадку йдеться про формування (будівництво) нової, надскладної архітектоніки (нового принципового взаємозв'язку) окремих елементів предмету сучасної політичної економії в основі якої лежить уявлення про нерозривну єдність і взаємопов'язаність, взаємозалежність окремих елементів, сфер, підсистем метасистеми. Отже, зрозуміти принципи функціонування та ефективного економічного розвитку економічної системи можна лише на засадах визнання безпосереднього впливу на економіку усіх інших елементів і підсистем метасистеми. Такий підхід ставить у центр політико-економічних досліджень не тільки економіку, економічні відносини, економічну мотивацію, економічну людину, але й увесь спектр соціальних і політичних відносин, безпосередньо пов'язаних із функціонуванням економічних систем.

аналізу суто економічної людини та суто економічної мотивації, раціональності та ефективності, включаючи в поле об'єктів і предмету дослідження політичні інститути (наприклад, політичні ринки, політичну ренту, економічну політику тощо), соціальні, цивілізаційні чинники економічного розвитку, чинники, які забезпечують якісну трансформацію людини та суспільства, як умови та мети цього розвитку. За цих обставин якісні зміни відбуваються й у методології політико-економічних досліджень, у системі підходів, які визначають місце, функцію та роль того чи іншого метода у забезпеченні якісного наукового результату, як бази формування певної концептуальної моделі розвитку суспільства.

Принципові відмінності нової парадигми досліджень для сучасної політичної економії заходять свій вияв, як це вже зазначалося у наших публікаціях, у: відмові від ідеології економізму та економічного детермінізму, який абстрагується від «ціннісного» соціально-економічного контексту, стоїть на позиції суто економічної точки зору» [4] унаслідок чого ринок зводить соціальні відносини між людьми «до відносин обміну та веде до переростання ідеї ефективності ринкової економіки в ідеологію тотального ринкового суспільства» [5]; подоланні безсуб'єктного, позаособистісного аналізу економічних процесів та явищ, орієнтації на створення *людиноцентричного* господарського механізму [6]; здатності до сприйняття багатомірності та складності економічного життя, багатоваріантності соціально-економічного розвитку, до усвідомлення того, що різні підходи, школи, напрямки визначають тільки його окремі сторони, розкривають частки істини, отже до визнання правомірності існування тенденції «руху до синтезуючого мислення, вільного від вузості та конфронтаційності» [7]; визнанні закономірності зміни цільових установок і ціннісних орієнтацій суб'єктів економічної діяльності у бік їх збагачення, рівноправності економічних та позаекономічних факторів розвитку сучасної економічної та господарської систем; використанні принципу *методологічного плюралізму*, подоланні предметної та методологічної автаркії при дослідженні природи економічних явищ і процесів; визнанні правомірності розвитку та збагачення понятійного апарату політичної економії та економічної теорії, зокрема, за рахунок таких багатосутнісних категорій і понять як: економічна свобода, економічна та політична влада, інтелектуальний, соціальний, політичний, інституціональний капітал, інститути, соціальна конкуренція, соціальна відповідальність бізнесу, соціальне партнерство, громадянське суспільство, довіра

тощо, поза використанням яких сьогодні неможливо забезпечити глибокий і всебічний аналіз тенденцій розвитку економіки та суспільства.

Ключовим методологічним принципом сучасних економічних досліджень має стати єдність політико-економічної сутності понять і категорій у процесі використання їх різними економічними науками та, водночас, визнання багатоступеневості сутності тих чи інших категорій, явищ і процесів; філософський підхід до аналізу економічних проблем і, зокрема, філософія взаємопроникнень [8]; поєднання каузального та суб'єктивного підходів; широке застосування цивілізаційного підходу; активне використання досягнень інституціональної теорії, як методологічної та інструментальної бази політико-економічних досліджень.

Окреслені вище деякі принципи сучасної парадигми політико-економічних досліджень дозволяють говорити про безпідставність протиставлення певних структуралістських функціональних підходів в економічному аналізі складних соціальних систем, отже, про необхідність чіткого окреслення відповідної ніші, функції кожного з них з метою забезпечення всебічності процесу проникнення у сутність закономірностей розвитку цих систем на субстанціональному рівні. Тільки таке ставлення до вивчення об'єкту дослідження дає синергетичний ефект пізнання, отже забезпечує можливість створення життєздатної концепції та моделі економічного та соціального розвитку на найближчий час і на віддалену перспективу. Саме це мав на увазі відомий теоретик ринкової економіки Я. Корнаї, коли підкреслював: увага дослідників, які керуються системною парадигмою, повинна бути сфокусована не на економічних, політичних або культурних подіях і процесах, як таких, «а на більш постійних інститутах, всередині яких ці події та процеси виникають і які в основному визначають курс їх розвитку» [9].

Отже, сучасна політична економія у дослідженні природи мотивів і характеру відносин, як людини економічної, так і технологічної, інформаційної (людини знань), інституціональної (отже й менталітетної), соціальної, політичної, духовної може і повинна, на наш погляд, застосовувати і формаційний, і технологічний, і функціонально-факторний, й інституційний, і цивілізаційний підходи маючи на меті пізнати мотиваційну сутність людини системної — стратегічної потреби, умови, результату, двигуна економічного, соціального, духовного розвитку суспільства, людської цивілізації в цілому.

Література

1. *Ильин В.В.* Философия истории. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 2003. — С. 71.
2. *Рольф Тоштендаль.* Возвращение историзма? Неоинституционализм и исторический поворот в социальных науках // Историческая наука сегодня. — М.: Изд. ЛКИ. — 2011. — 343 с.
3. *Шулдыгин Б.П.* Исторический путь России в аспекте цивилизационного и формационного подходов // Социально-гуманитарные знания. — 2001. — № 2. — С. 6.
4. *Ульрих П.* Критика экономизма / Петер Ульрих; Пер. с нем. И.П. Смирнова. — М.: Вузовская книга, 2004. — С. 11.
5. Там само. — С. 19, 21.
6. О новой парадигме экономической теории // Вопросы экономики. — 1993. — № 11. — С. 155.
7. *Абалкин Л.* Экономическая теория на пути к новой парадигме // Вопросы экономики. — 1993. — № 1. — С. 10.
8. Більш докладно див., наприклад: *Зайцев Ю.К., Савчук В.С.* Сучасна парадигма методології досліджень постіндустріального суспільства // Вчені записки. Збірник наукових праць. — К.: КНЕУ імені Вадима Гетьмана. — Випуск 11. — 2009. — С. 3—13.
9. *Корнаи Я.* Системная парадигма // Общество и экономика. — 1999. — № 3—4. — С. 86.

Статтю подано до редакції 15.06.11 р.

УДК 330

А. А. Гриценко, член-корреспондент НАН України,
д-р екон. наук, проф., зам. директора Інститута
економіки і прогнозування НАН України

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ И НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ

АННОТАЦИЯ. Обосновывается необходимость соединения политической экономии и институционализма для поиска адекватных ответов на вызовы времени. Раскрывается методологический потенциал и новые возможности институциональной политической экономии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: институциональная политическая экономия, экономическая теория, совместно-разделенные отношения, рынок, государство

АННОТАЦІЯ. Обґрунтовується необхідність поєднання політичної економії та інституціоналізму для пошуку адекватних відповідей на виклики часу. Розкривається методологічний потенціал і нові можливості інституційної політичної економії.